

Sagan om Gävleborg

Berättad på Framstegsdagen i Bollnäs 12 september 2024

Det var en gång – så börjar alla sagor – även sagan om Hälsingland och Gästrikland. Ett stort och ett litet landskap. Vi kan se dem som ett par syskon, med allt vad det innebär av likheter och olikheter, komplett med den klassiska inbördes rivaliteten.

”Gästrikland är lillebror och Hälsingland storebror i det landskapsförbund, som benämnes Gävleborgs län, det sydligaste av de norrländska.” skrev landshövding Sven Lübeck i STF:s årsbok 1932.

Idag, åttio år senare, är förhållandet mellan de båda landskapen snarast det motsatta. Gästrikland är litet till ytan, men har en tendens att dominera både ekonomiskt och befolkningsmässigt. Kulturellt är det framför allt Hälsingland som spänner musklerna, med ett alldeles eget världsarv som uppmärksammas i vida kretsar.

Sedan några årtionden tillbaka äger de båda länsdelarna varsin stark och tydligt profilerad kulturarvsberättelse. Så här beskrivs de i en rapport av industrihistorikern Anders Houltz vid KTH:

”[Gävleborg] är ett av de län i Sverige som är tydligast präglad av industriell verksamhet. Detta gäller länets båda landskap, men denna omständighet avspeglas

inte i det kulturarv som vanligen framhålls som typiskt för respektive landskap. Gästrikland är idag profilerat som ett tydligt industrilandskap och Hälsingland som ett nära nog lika tydligt agrarlandskap. Något hypotetiskt skulle man kunna anta att de båda länsdelarnas kulturarvsprofiler genom åren [har] kommit att definieras i kontrast till varandra, och fungerat ömsesidigt förstärkande.”

Gästrikland var först med att utropa sig till Järnriket i slutet av 1980-talet. Efter ett mindre framgångsrikt försök att etablera begreppet Linlandet fann Hälsingland sin unique selling point i hälsingegårdarna en bit in på 1990-talet. Men även Gästrikland har haft en stark bondekultur, där dalmåleriet prunkar på väggarna och hembygdsböckernas beskrivningar av linodling och fåbodbruk är till förväxling lika dem från Hälsingland. Och hälsingeskogarna å sin sida har myllrat av järnbruk, som det talas tyst om idag. Varför beskrivs vi så olika? Vi frågar Anders Houltz igen.

”En hypotetisk förklaring till polariseringen mellan de båda länsdelarnas kulturarvsberättelser är att de söker sina rötter i skilda tidsperioder, olika skeden av samhällets modernisering. De starka berättelserna om Hälsinglands kulturella identitet formulerades tidigt. De var en reaktion på den första industriella revolutionen, med järnbruk, ångsågar, textilindustri och järnvägar. Det var av naturliga skäl en förindustriell motbild som målades upp. Motsvarande berättelser om Gästrikland formulerades i ett senare skede, mer influerat av den andra industriella revolutionen, med stordrift, elektrifiering samt förvetenskapligade metoder inom råvaruförädlingen såsom bessemerprocessen och sulfitmetoden. Då hade det industriella en tydlig historia att ta avstamp i, knyta an till eller kontrastera till – nämligen den första industriella revolutionen.”

Starka kulturarvsberättelser av det här slaget kan vara slagkraftiga i reklamen, men de ger sällan en vidare bra bild av den historiska verkligheten. Trots att en plats faktiskt kan bli så mycket intressantare om man fångar in fler fasetter, inklusive en och annan motsägelse och litet avvikelser från det standardiserade konceptet.

Vad ligger då i Gävleborgs DNA?

Det som har format oss genom årtusendena är vårt geografiska läge och våra naturresurser. Och de i sin tur har gett upphov till häpnadsväckande sega strukturer som fortsätter att påverka oss, trots att vi vid det här laget befinner oss mitt uppe i den tredje industriella revolutionen med digitalisering, artificiell intelligens och globaliserad tillverkning och handel.

Som jag ser det är den korta versionen av berättelsen om Gävleborg att förutsättningarna för vår historiska utveckling i stort sett kan kokas ned till två faktorer: skogen i väster och havet i öster.

Av de båda kom havet otvivelaktigt först.

För 21 000 år sedan nådde den senaste istiden sitt maximum. Norden var täckt av ett 3,5 kilometer tjockt istäcke, som började smälta några årtusenden senare. För omkring 10 500 år sedan började land att visa sig i vårt län. 500 år senare var isen borta. Dessvärre det mesta av landytan också.

Smältvattnet orsakade en väldig höjning av havsnivån. När havet stod som högst bestod Gästrikland i stort sett av några kobbar i Ockelbotrakten och i det inre av Torsåker. I Hälsingland, som är bergigare, fanns en avsevärt större landmassa ovanför det vi kallar högsta kustlinjen. Möjligen kan Hälsingland på det sättet hävda en viss förstfödsörätt framför Gästrikland.

Gästrikland med sin jättelika gamla havsbotten fick ändå en fördel här, en tillgång som nästan aldrig nämns i historierna om länet: den fina leran, som gav oss tegelbruk och hejdlöst framgångsrika keramikfabriker. Serviserna från Gävle fanns i alla svenska porslinskäp, från Pajala till Smygehuk. En annan resurs ur den gästrikländska geologin är den röda sandstenen från Ovansjö, som stockholmarna kan beundra i Nordiska museets och Hallwylska palatsets fasader. I Hälsingland finns fyndigheter av kobolt som exploaterades på 1740-talet. Spåren av detta levandegörs på ett förtjänstfullt sätt i Los.

För omkring 8 000 år sedan tror forskare att skogen började vandra in hos oss, en gles arktisk lövskog som inte liknade dagens produktiva barrskogar. I dag har skogen definitivt kommit i kapp. Gävleborg toppar listan som Sveriges skogrikaste län. 89% av länets yta är skogbeväxt, en siffra som tenderar att öka på grund av nedläggningen av jordbruksmark. Till skogen ska vi återkomma längre fram.

Gävleborgarna, då? För omkring 9 500 år sedan tror man att de första människorna kom till våra trakter. Under större delen av stenåldern var invånarna här jägare och samlare som bodde nära insjöar och vid kusten. De levde framför allt av säljakt, fiske och att samla växter. En av Norrlands allra äldsta stenåldersboplatser har grävts ut vid Gårdsjöundet i Skogs socken. Där bodde människor redan för 9 000 år sedan.

Att fiska är alltså ett av de allra äldsta försörjningssätten. De äldsta fynden av strömmingsben i länet har gjorts vid Fräkenrönningen i Valbo. De visar att människor levde på strömmingen från Norrlandskusten redan för 5 000 år sedan. Fram till 1500-talet var det fritt fram för alla att fiska, men vid den tiden började kronan att göra anspråk på havet. År 1545 beslöt Gustav Vasa att allt fiske vid Norrlandskusten skulle beskattas. Var femtonde strömmingstunna skulle lämnas till kungens fogde.

Gävlebornas fjärrfiske är en unik kulturyttring på grund av den omfattning det fick, och den långa tid som det utövades. Medan borgarna i Söderhamn och Hudiksvall höll

sig till öarna i närområdet seglade gävleborna längre och längre norrut under åtminstone 400 år. Under somrarna lastade de hustrur, barn och getter i sina skutor och drog ut på fiskefärder längs bottenhavskusten ända upp till nordligaste Ångermanland. Deras fiskelägen kallades "Gävlebohamnar" och enligt källor ska det som mest ha funnits 87 stycken sådana. En av de sista fjärrfiskarna var Erik August Grellson, som fiskade i Trysunda ända fram till 1899 när haxen Anna seglade hem för sista gången. Strömmingen från Gävle såldes vida omkring. Bland annat mättade den bruksarbetare i hela Bergslagen och bidrog på sitt sätt till den svenska järnexporten.

Ett möjligt tillägg till länets varumärke skulle alltså kunna vara Fiskriket. Inte minst har strömmingsfisket satt en stark prägel på matkulturen. Delikatessurströmmingen från Borka i Enånger är ett exempel på det framgångsrika mathantverk som har satt länet på kartan under de senaste åren. Andra exempel är våra skickliga osttillverkare med rötter i den fäbodkultur som präglat båda landskapen.

Den mest orättvist bortglömda berättelsen om Gävleborg handlar nog ändå om skogsindustrin. Precis som i fallet med strömmingen är det en historia som sträcker sig tillbaka till 1500-talet. År 1560 skattlade finanssnillet Gustav Vasa sjutton sågverk i Gästrikland. Sexton av dem låg i Valbo. I Hälsingland fanns då ännu inte någon sågverksnäring av den omfattningen att den ansågs behöva beskattas. Men det blev det ändring på. När flottleden i Ljusnan rensades omkring 1850 blev det möjligt att exploatera gammelskogen i Härjedalen och Hälsingland. Storkapitalet slogs om att etablera sig kring älvmyningen vid kusten. Bank of England var engagerad. År 1890 låg tre av Sveriges fyra största sågverk inom en och en halv mils radie från Söderhamn. 1899 flyttades Korsnässågen från Dalarna till Bomhus i Gävle. Det har kallats den största industriflytten i Sveriges historia. Den nya sågen ansågs på sin tid vara världens största. Ändå är det Västernorrland vi spontant tänker på när vi talar om den svenska sågverkshistorien. Är det för att nutiden kräver unika turistiska berättelser som bara en part kan äga? Skulle det inte kunna skapa ännu mer uppmärksamhet om Västernorrland och vi samlade vår enormt starka gemensamma historia som internationella trävaruproducenter?

För att återvända en stund till olikheterna mellan Gästrikland och Hälsingland så är de inte enbart konstruerade. Det är uppenbart att vi betraktar oss som olika på riktigt. Att enas om en länstäckande dagstidning har till exempel aldrig varit möjligt, även om försök gjordes med ett Weckoblad för Gefleborgs län i slutet av 1700-talet. Det dike som många av oss upplever mellan Gästrikland och Hälsingland finns på riktigt. Fast det är inte precis ett dike utan något annat. Nu är det dags att titta på kartan på väggen.

Carta Marina ritades av Sveriges siste katolske ärkebiskop Olaus Magnus och trycktes i Venedig år 1539. Det är den tidigaste någorlunda korrekta kartan över Norden. Framför allt är det den allra första karta som visar Gästrikland och Hälsingland. Det som är intressant i just det här sammanhanget är det tydligt utritade gröna skogsbälte som på kartan skiljer landskapen åt. Enligt historikern Dick Harrison gick gränsen mellan Norrland och övriga Sverige under medeltiden inte vid Dalälven utan genom skogen Ödmården. Han beskriver den som "en sägenomspunnen vildmark som ingen hövding eller kung förmådde kontrollera".

Ödmården utgjord en effektiv barriär, som påverkar oss än i dag. Landskapen på ömse sidor vände sig åt olika håll och utvecklades olika. Gästrikland, som låg omedelbart söder om Ödmården, lydde under Upplandslagen och betraktades länge som en del av Uppland.

Hälsingland var också en del av Upplands lagsaga på landskapslagarnas tid. Men man hade en egen underlagman och framför allt en egen lag – Hälsingelagen. Dessutom var dåtidens Hälsingland någonting mer och större än dagens landskap. Det område där Hälsingelagen gällde omfattade även Medelpad, Ångermanland och Västerbotten – det vill säga de områden vid kuster och i älvdalar som överhuvudtaget var koloniserade.

Den här skillnaden syns redan under förhistorisk tid. På järnåldern ser man vissa skillnader i fornlämningsmaterialet, som visar att Gästrikland och Hälsingland tillhörde olika kulturkretsar. Men järn framställde man i båda landskapen.

När det gäller järnframställning sticker Gästrikland och södra Hälsingland ut, sett ur ett nationellt perspektiv. Sveriges allra största koncentration av förhistoriska järnframställningsplatser ligger vid Marmen i Söderhamns kommun. Att vi har framställt så mycket järn på liten yta beror på att vi har haft resurserna: skogen, myrmalmen och vattenvägarna. Så stora mängder har inte producerats för husbehov utan måste ha fraktats söderut för försäljning, som i sin tur har gett ett ekonomiskt välstånd.

Det intressanta är att vi fortfarande gör väldigt mycket stål på liten yta, numera dock enbart i Gästrikland med storproducenterna Alleima i Sandviken och Ovako i Hofors. Men Hälsingland har några högoktaniga järnbruksminnen. Det gamla järnverket i Iggesund är Sveriges bäst bevarade historiska järnverksanläggning. Och i Strömbacka vid Dellen kan man besöka Sveriges sista vallonsmedja, där vallonjärn producerades på traditionellt sätt ända fram till 1947.

Avslutningsvis ska vi titta på ett annat drag i länets DNA som vi kan känna oss stärkta av, och som det är viktigt för oss att odla. Det handlar om vår innovationskraft. Vi kan skryta med ha utvecklat ett antal världsomvälvande nyheter.

Gysinge bruk är ett märkligt monument över järnhanteringens teknikutveckling. Här ligger en gammal mulltimmerhytta av 1600-talsmodell ett stenkast från den byggnad där ingenjören F.A. Kjellin var först i världen med att smälta stål på elektrisk väg år 1900. Det var andra gången som Gästrikland blev scenen för en världshändelse inom järnhanteringen. 1858 genomfördes den första framgångsrika bessemerblåsningen vid Edskens masugn. Metoden var utvecklad i England, men innan dess hade ingen lyckats framställa ett användbart järn med hjälp av den. Tricket visade sig vara att öka temperaturen i smältugnen, som i de engelska försöken hade varit för låg.

Hälsingland har sin stora innovationsberättelse i Bergvik, där de första försöken i världen med tillverkning av träbaserad pappersmassa med den så kallade sulfitmetoden genomfördes på 1870-talet. Det var en teknikhistorisk brytpunkt av minst lika stor betydelse som Göran Fredrik Göranssons bessemerförsök i Edsken. Framför allt med mer långsiktiga effekter. Med den vetenskapligt förankrade massatillverkningen började en ny fas i de skogsbaserade näringarna. Med tiden överflyglades sågverken av de än lönsammare massafabrikerna. Gamla bruksorter i både Gästrikland och Hälsingland genomgick en omvandling från järnbruk till sågverks- och massaindustri.

Jag hoppas att jag på den här korta stunden har kunnat visa att Gästrikland och Hälsingland har mer att ge än bara Järnriket och Hälsingegårdarna. Att vi i grund och botten är mer lika än olika. Och när vi känner den där instinkten att hålla avstånd till varandra eller fightas om gemensamma resurser, då gäller det att tänka att det är gamla Ödmården som spökar igen, och i stället lugnt ägna oss åt att aktivera vår gemensamma, väl dokumenterade förmåga till innovation och nytänkande.

/Ingela Broström 2024-09-11